

„VILLA LUI OVIDIU“ DE LA SULMONA

Dintre numeroasele tradiții despre Ovidiu, păstrate de-a lungul veacurilor la Sulmona, caracter mai durabil l-au avut acelea în care se vorbește despre poet ca proprietar, — atît în oraș cît și în afara lui. Persistența mai îndelungată a acestor tradiții se datorește, în primul rînd, căilor lor de formare și elementelor materiale care le-au servit ca suport. Căci, în nici un caz nu poate fi vorba despre o transmitere directă, despre o tradiție istorică neîntreruptă în care să se reflecte realitatea concretă.

Elementele materiale care au servit ca principal suport pentru aceste tradiții îl constituie știrile oferite de însăși opera poetului. Pe acestea, s-au grefat în cursul timpului, alte elemente, izvorite din imaginația populară în legătură cu urmele materiale ale unor monumente despre care nimeni nu mai știa cu precizie ce au reprezentat cîndva, brodînd în jurul lor lucruri și fapte cu totul străine de realitate. În felul acesta, s-a ajuns — după cum voi arăta în cele ce urmează — să se lege numele lui Ovidiu de unele edificii din oraș sau de unele ruine din afara lui, atribuindu-li-se chiar și o anumită destinație.

Luîndu-se ca punct de plecare frecvențele mențiuni ale poetului, mai ales din scrierile din tinerețe, despre orașul său natal, precum și despre frumusețile naturii înconjurătoare, s-a presupus că Ovidiu venea deseori — mai ales în timpul verii, pentru a scăpa de căldurile de la Roma — în ținutul răcoros și brăzdat de piraie reci, al Sulmonei. Fantezia populară a mers și mai departe, atribuind familiei poetului o casă corespunzătoare rangului ecvestru din care făcea parte; așa s-a ajuns să se vorbească chiar de un palat strălucit ¹.

Pentru această reședință au fost făcute în cursul timpului două localizări. Despre cea mai veche avem încă din secolul al XVI-lea mărturia umanistului Ercole Ciofano, compatriot, biograf și comentator

¹ Cf. Giovanni Pansa, *Ovidio nel Medio Evo e nella tradizione popolare*, Sulmona, Caroselli, 1924, p. 98.

al poetului, care susține că ea ar fi fost pe locul unde s-a ridicat mai târziu biserica S. Maria della Tomba, precum și pe terenul învecinat, ocupat actualmente de Palatul Mazara². După o versiune populară mai târzie, casa familiei lui Ovidiu ar fi fost chiar în centrul orașului, pe terenul pe care se ridică actualul palat al familiei Tironi, a cărui construcție datează de la sfârșitul secolului al XV-lea³. În sprijinul acestei ipoteze s-a adus și reliefurile de pe fațada palatului care, după interpretarea dată de imaginația localnicilor, l-ar înfățișa nu pe mucenicul Gheorghe ucigând balaurul, ci pe poetul însuși, călare, în calitatea lui de membru al unei familii din ordinul ecvestru⁴. Iată un exemplu elocvent despre felul în care imaginația populară încearcă să materializeze o tradiție străveche, printr-o interpretare eronată.

Dar despre casa propriu-zisă din orașul Sulmona, nu avem nici o mențiune directă; Ovidiu vorbește, în schimb, în mai multe locuri despre proprietatea rurală a familiei sale din țara pelignilor. Astfel, într-una din elegiile erotice scrise în tinerețe, exaltând frumusețile pământului natal, el adaugă că fără Corinna, care se afla la Roma, toate acele locuri înverzite și plantate cu arbori și viță de vie îi par lipsite de farmec:

*At sine te, quamvis operosi vitibus agri
Me teneant, quamvis amnibus arva natent,
Et vocet in rivos currenteum rusticus undam
Frigidaque arboreas mulcet aura comas,
Non ego Paelignos videor celebrare salubres:
Non ego natalem, rura paterna, locum*⁵.

Tot așa, Ovidiu descrie un loc împădurit din apropierea Sulmonei, în care se afla un izvor și o peșteră, unde mergea adesea pentru a sta de vorbă cu muza:

*Stat vetus et multos incaedua silva per annos;
Credibile est illi numen inesse loco;
Fons sacer in medio speluncaque pumice pendens,
Et latere ex omni dulce memorabilis umbris
(Quod mea, quaerebam, Musa moveret opus)*⁶.

În sfârșit, de proprietatea sa rurală din țara pelignilor poetul își aduce aminte într-una din scrisorile trimise de la Tomis:

*Non meus amissos animus desiderat agros,
Ruraque Paeligno conspicienda solo*⁷.

² *Ibidem*, p. 99—100.

³ *Ibidem*, p. 101.

⁴ A. De Nino, *Ovidio nella tradizione popolare di Sulmona*. Casalbordino, 1886, p. 23.

⁵ *Amores*, II, 16, v. 33—38.

⁶ *Ibidem*, III, 1, v. 1—6.

⁷ *Epistulae ex Ponto*, I, 8, v. 41—42.

Numeroase tradiții circulă la Sulmona în legătură cu proprietatea rurală a lui Ovidiu, pe care au și localizat-o. Astfel, potrivit acestora, terenurile cultivabile ale poetului se aflau pe cîmpia de la poalele muntelui Morrone, o prelungire a Apeninilor care domină dinspre nord-est depresiunea din jurul Sulmonei (*La conca di Sulmona*).

Dintr-un studiu comparativ al descrierii făcute de poet în versurile citate mai sus cu situația actuală de pe teren, precum și cu datele tradițiilor, rezultă unele deosebiri, deoarece șesul din imediata apropiere a poalei muntelui Morrone s-a transformat într-un ținut mlaștinos, în urma lăsării în paragină a canalelor de irigație amintite de poet. Aceste terenuri sînt numite azi *Paduli*, printr-o metateză a cuvîntului italian care înseamnă mlaștină (*paludi*).

Cît despre pădurea bătrînă amintită de poet, în care el obișnuia să rătăcească la umbra stejarilor, precum și peștera din mijlocul lei, nu s-au mai păstrat decît numirile *Querceto* și *Grotte* date pantei inferioare a muntelui Morrone. Arborii au dispărut în cursul timpului, făcînd loc unor tufişuri printre care duce urcuşul spre coamă, iar peștera pare a fi astupată de aluviunile aduse de torenți, dimpreună cu fîntina amintită de poet. Aceasta din urmă, în schimb, își scoate apele de sub aluviuni și pietriș ceva mai jos, în cîmpie, formînd un nou izvor, numit de localnici, — tot în amintirea lui Ovidiu — *Fonte d'Amore*⁸. În felul acesta, schimbările survenite în configurația terenului de-a-lungul veacurilor nu au putut șterge amintirea poetului, pe care tradiția a menținut-o mereu vie.

Nu departe de acest loc, urcînd pe panta muntelui Morrone, într-un loc abrupt, se găsesc ruinele unei construcții romane, susținute de un zid în *opus reticulatum*. După tradiția locală, aici ar fi fost reședința de la țară a poetului, dominînd terenurile din șes, care formau proprietatea rurală.

Această reședință figurează în izvoare sub mai multe denumiri. Astfel, umanistul Ercole Ciofano reproduce unele date tradiționale potrivit cărora ea se numea *Botteghe d'Ovidio*. „...non longe ab Amoris fonte, ad Morrone montis redices, domum, cuius ingentia adhuc vestigia supersunt, quaeque *le botteghe d'Ovidio* vulgo vocantur, habuisse dicitur“⁹. După un alt izvor de mai tîrziu, aceste ruine figurează sub numele de *Casa di Ovidio*: „Fuora della città, vicino le radici del monte Morrone, si osservano alcuni antichissimi dedifitti diuti, chiamati dal volgo *le case di Ovidio*“¹⁰.

Dar, alături de aceste două numiri, dintre care cea dintîi pare a fi mai veche și mai răspîndită, astăzi s-a generalizat o a treia, de dată mai recentă și de proveniență indiscutabil cărturărească, aceea de *Villa d' Ovidio*; termenul „villa“ are accepțiunea romană, în sensul că nu

⁸ Pansa, *op. cit.*, p. 107.

⁹ Hercules Ciofani, *P. Ovidii Nasonis vita*; apud. P. Burmann, *P. Ovidii Nasonis opera omnia*. Amstelodami, 1727, tom. I, p. 488.

¹⁰ De Mattheis, *Istorie Peligne*. Ms. tom. III, cap. III; apud. Pansa, *op. cit.*, p. 111.

era vorba numai de o simplă casă pentru locuit, ci de o întreagă gospodărie, cu toate dependențele necesare unei proprietăți rurale ce se întindea la poalele muntelui.

În legătură cu aceste ruine, indiferent de numele pe care-l purtau, imaginația populară a creat în cursul timpului numeroase legende fantastice; toate sînt însă dominate de numele și puterea magică a lui Ovidiu ca proprietar și locatar al casei de odinioară. Dar, în timp ce acestea au fost culese, dimpreună cu altele privitoare la personalitatea poetului, începînd cu cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea, și înglobate în culegerile de folclor din țara pelignilor sau dintr-o zonă mai extinsă care cuprindea întreaga regiune Abruzzo⁴¹, arheologii nu s-au preocupat în acel timp de ruinele de la poalele și de pe primele pante ale muntelui Morrone. Dat fiind caracterul indiscutabil roman al ruinelor, ei nu au pus nici un moment la îndoială veracitatea datelor tradiționale; așa se explică de ce nimeni nu s-a gîndit nici după aceea să le verifice prin săpături, continuînd să fie considerate, cu toată certitudinea, ca ruine ale „Villei lui Ovidiu“.

De abia în toamna anului 1957, cu ocazia aniversării bimilenarului nașterii poetului, printre numeroasele manifestări organizate la Sulmona, un loc de seamă l-au avut și săpăturile inițiate de către Soprintendența pentru antichități de la Chieti. Încă de la primele lovituri de tirnăcop, date în ziua de 1 octombrie — data începerii „Anului Ovidiu“ în Italia — arheologii și filologii clasici de pretutindeni au urmărit cu înfrigurare aceste săpături. Cei mai mulți se așteptau la o confirmare deplină a datelor tradiționale locale, pentru a vedea ieșind la lumină ruinele reședinței de vară a lui Ovidiu, așa cum avuseseră o asemenea bucurie, cu cîteva decenii mai înainte, norocoșii descoperitori ai „Villei“ poetului Horațiu de la Licenza (antica Digentia), în munții Sabini.

Întregul complex arheologic, susținut în partea de jos a pantei de un zid masiv, avînd grosimea de aproximativ trei metri, lungimea de 70 metri și înălțimea, după undulația terenului, între 8 și 9 metri, constă; — după cît se pare —, dintr-o serie de terase (fig. 1) săpate în panta muntelui și legate între ele, în partea de vest, printr-un sistem de scări monumentale (fig. 2), care începeau chiar de la poalele muntelui și duceau pînă sus, sub zidurile actualului schit S. Celestino de pe culme. În felul acesta terasele, dimpreună cu sistemul de scări laterale, au o lungime de aproximativ 100 metri, iar așezarea lor în pantă le dă o priveliște impunătoare.

Se presupune că acest sistem de scări monumentale servea două obiective; scările duceau, în primul rînd, pînă la o incintă de refugiu pentru populație în timp de primejdie, iar în la doilea, spre intrarea unui loc de cult, situat în apropiere.

Săpăturile au fost conduse, de la început și pînă la închiderea lor, de către soprintendentul pentru antichități de la Chieti, prof. Va-

⁴¹ De Nino, *op. cit.*,

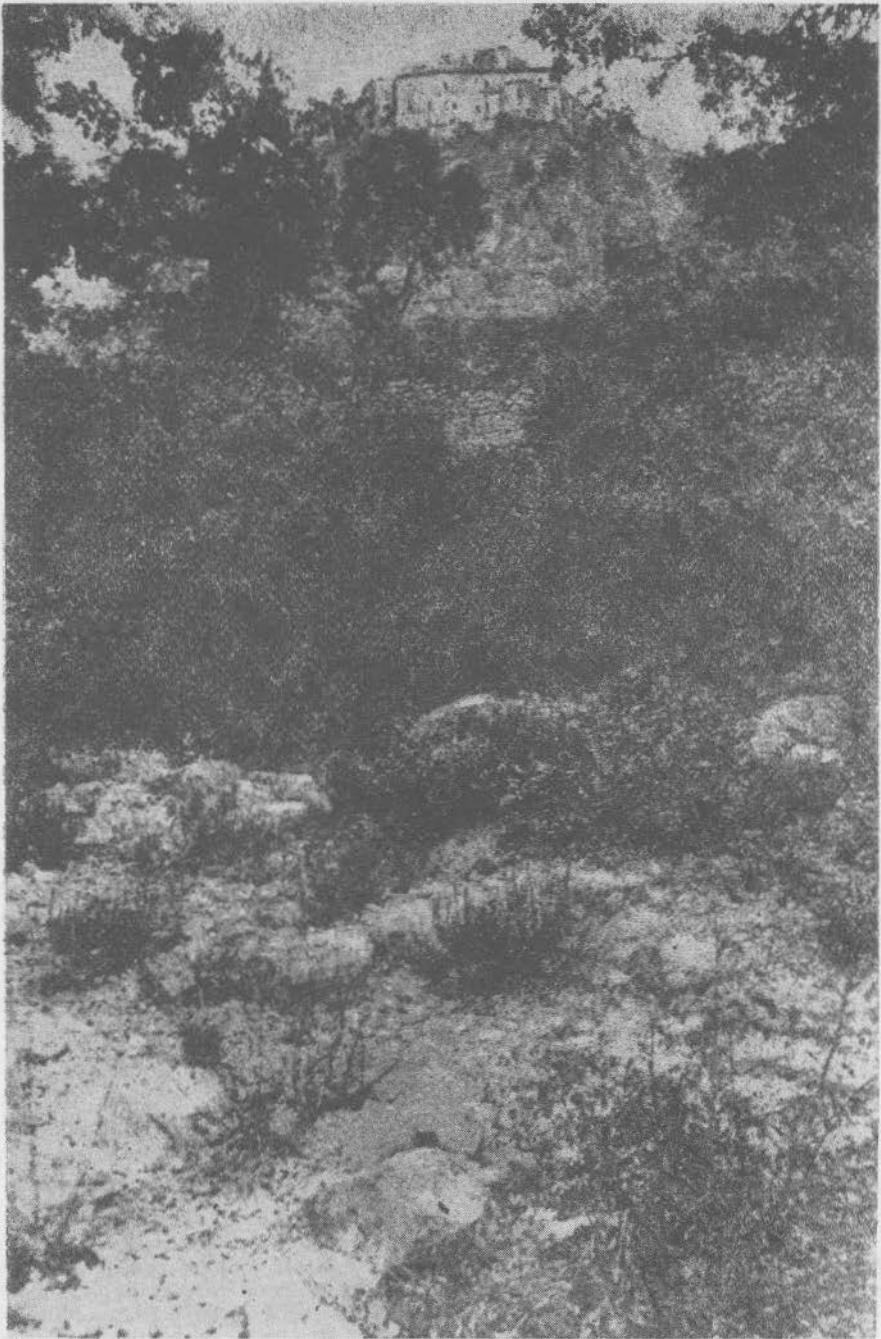

Fig. 1

Fig. 2

lerio Cianfarani, fost membru al delegației italiene la serbările bimilenarului nașterii lui Ovidiu, din toamna anului 1957, în țara noastră ¹².

În cursul primei campanii de săpături a fost degajat zidul lung de susținere, precum și prima terasă (fig. 3). Terasa are o lățime de 9—10 metri. În partea interioară, spre zidul de susținere a celei de a doua terase, au fost descoperite urmele pereților despărțitori ale unui număr de 12—13 încăperi mai mici (fig. 4). Aceasta confirmă datele tradiției privitoare la existența unor mici prăvălii (*botteghe*) în care Ovidiu, considerat negustor, își desfăcea produsele viliei sale, sau, după o semnificație mai recentă a termenului, au servit ca depozit pentru rezervele alimentare. De aici numele vechi de „botteghe“ sau „poteche“ dat acestor ruine. Dar în ceea ce privește destinația lor, după părerea lui Cianfarani, ele confirmă numai în parte datele tradiției; anume, aceste încăperi ar fi servit ca dependințe ale unui templu, presupus a fi existat pe cea de a doua terasă. Pe de altă parte, nu este exclusă ipoteza ca ele să fi servit și ca prăvălii veritabile, mai ales pentru vânzarea de alimente cu ocazia procesiunilor care aveau loc aici, precum și a altor produse.

Săpăturile efectuate în campaniile următoare, dar înainte de a se ajunge la dezvelirea celei de a doua terase, confirmă ipoteza lui Cianfarani privitoare la existența aici a unui loc de cult. În urma descoperirii unui mare număr de *ex voto*-uri de lut, s-a presupus existența unui cult mai vechi decât arătau materialele și sistemele de construcție a

¹² Ca omagiu adus țării care adăpostește rămășițele pămîntești ale marelui Sulmonez, D-sa a avut amabilitatea nu numai de a mă ține la curent cu mersul săpăturilor în campaniile succesive, conducîndu-mă în două rînduri la fața locului, ci chiar de a mă autoriza să fac cunoscute specialiștilor și, în general, publicului de la noi rezultatele săpăturilor, încă inedite. De asemenea, mi-a pus la dispoziție unele reproduceri fotografice cu autorizația de a le publica. Pentru gestul său generos îi exprim și cu acest prilej caldă mea recunoștință.

Fig. 3

teraselor și scărilor. În felul acesta s-o formulat ipoteza despre existența unui cult străvechi, autohton, al pelignilor, adus cu ei de pe celălalt țărm al Mării Adriatice.

Acest cult a fost identificat cu acela al zeiței Pelina ; în sprijinul acestei identificări a fost adusă o inscripție în care este amintită *dea Pelina*⁴³, descoperită în apropiere, pe locul unde se ridica în antichitate localitatea Superaequum (astăzi Castel Vecchio-Subequo). Este adevărat că această inscripție datează din secolul al III-lea e.n., deci este mult mai nouă ; dar ea presupune persistența cultului, multe secole de-a rândul. Din toate aceste date disparate s-a formulat ipoteza că pe cea mai înaltă dintre terasele complexului arheologic se ridica templul închinat divinității comune tuturor locuitorilor din țara pelignilor, care avea trei centre mai importante : Corfinium, Superaequum și Sulmona, situate la mică distanță unele de altele, precum și din celelalte localități mai mici din împrejurimi. Acest templu, prin poziția lui, trebuia să se vadă de la mari depărtări și să apară, astfel, impunător în vârful sistemului de terase legate între ele prin scările monumentale. În sprijinul acestei ipoteze au fost aduse analogii cu sanctuare din alte locali-

⁴³ CIL, IX, 3314.

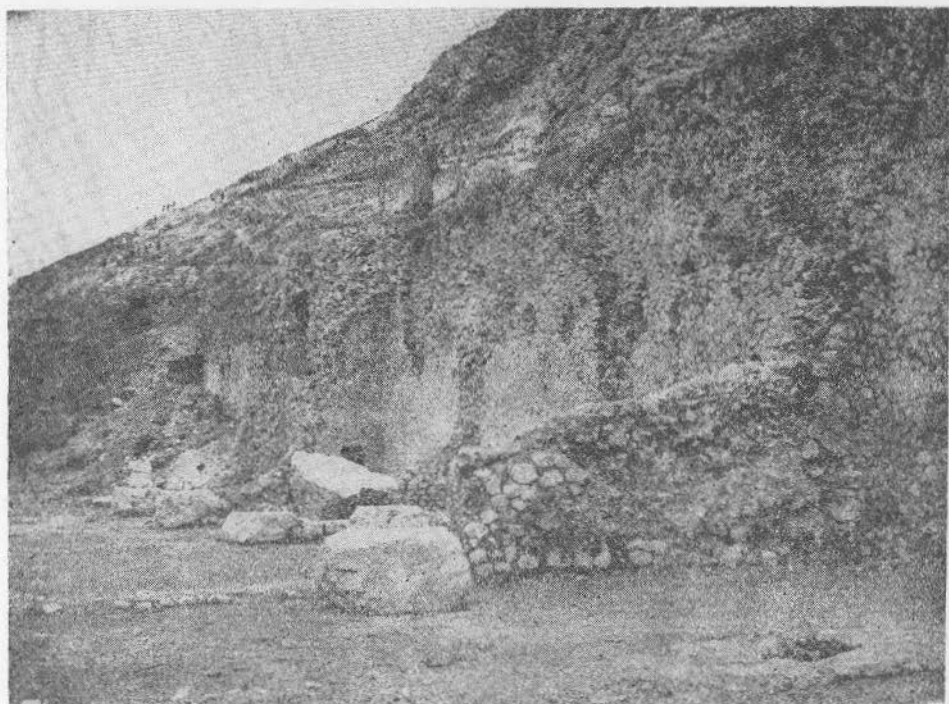

Fig. 4

tăți ale Italiei, atît în ceea ce privește poziția, cît și sistemul de construcție. Printre acestea, cele mai elocvente sînt sanctuarele Fortunei Primigenia de la Praeneste și acela al lui Iupiter Anxur de la Terracina.

Din studiul materialelor și al sistemului de construcție Cianfarani a stabilit că e vorba de o restaurare a întregului complex, de pe la mijlocul secolului I î.e.n. Căutînd apoi în deceniile precedente cauzele care ar fi putut determina necesitatea acestei restaurări, el a presupus că aici ar fi fost centrul religios al răsculaților italicei din anii 90—88 î.e.n, cînd Corfinium din apropiere a fost aleasă capitala Ligii Italice. Se prea poate, deci, că în timpul aceluia război sanctuarul să fi suferit stricăciuni care au făcut apoi necesară o restaurare atît de radicală.

Dar săpăturile efectuate în campaniile care au dus la dezvelirea celei de a doua terase au confirmat numai în parte ipotezele formulate anterior. Anume, dacă s-a adevărit presupunerea despre existența unui loc de cult în acest loc, în schimb a fost infirmată ipoteza atribuirii acestuia divinității Pelina. Într-adevăr, pe această terasă a fost scoasă la lumină incinta unui templu ale cărui dimensiuni și încăperi au putut fi stabilite cu precizie (fig. 5). În incinta acestui templu s-a descoperit un altar de bronz, înalt de 89 cm., ornamentat și în bună stare de conservare, o statueta de bronz înaltă de 36 cm. reprezentînd

Fig. 5

pe Hercules, ce pare a fi o reproducere după cea păstrată în Muzeul Louvre, considerată — la rîndul ei — o copie după opera lui Lisip. De asemenea, a fost scos la lumină și un paviment cu mozaic ornamentat cu delfini. De aici concluzia la care a ajuns Cianfarani după aceste descoperiri că divinitatea protectoare a tuturor pelignilor din acest loc era Hercules. Evident, este vorba de Hercules așa cum figurează el în mitologia romană, adică o veche divinitate binefăcătoare, care-și exercita acțiunea la țară, dînd agriculturilor belșug de produse și vite.

O problemă pe care și-a pus-o conducătorul săpăturilor, și pe bună dreptate, încă de la primele indicii despre existența aici a unui loc de cult, a fost următoarea : cum se explică tăcerea absolută a lui Ovidiu ; de ce nu face el nici o mențiune despre acest sanctuar, pe care l-a văzut atît în copilărie cît și mai tîrziu și care, după restaurările făcute, trebuie să fie deosebit de impunător ? El avea ocazia să facă acest lucru nu numai în versurile cu amintiri duioase despre locul natal, dar mai ales în *Faste*, atunci cînd se ocupă de serbările religioase. Este evident că relatările poetului ar fi reprezentat o mare valoare documentară.

Explicația cea mai plauzibilă ar fi, după Cianfarani de natură psihologică. Anume, Ovidiu a evocat totdeauna locul natal mai mult în legătură cu timpul petrecut acolo, amintindu-și de frumusețile lui naturale, și mai ales pentru aspectele lui intim-familiale. Pe de altă

parte, din activitatea lui de mitograf reiese că poetul nu manifesta vre-un interes deosebit pentru tradițiile religioase ale pelignilor și, în general, ale italicilor.

Dar, dacă din punct de vedere psihologic explicația pare a fi întemeiată, justificând tăcerea poetului, ea este unilaterală, și, în consecință, incompletă. Problema ar mai putea fi privită și sub alte aspecte. Nu este exclus ca Ovidiu să nu fi amintit acest cult și sanctuar de la poalele muntelui Morrone, deoarece avea un caracter local, iar nu general-roman.

Mai verosimilă ni se pare însă o altă ipoteză. Anume, e vorba de data serbărilor care aveau loc aici în cinstea divinității protectoare a tuturor locuitorilor din depresiunea Sulmonei. După cum spune poetul, această regiune era bogată în cereale, dar cu mult mai bogată în viță de vie și măslini :

*Terra ferax Cereris multoque feracior uvis,
Dat quoque baciferam Pallada rarus ager*¹⁴

Este de presupus, așa dar, că serbările în cinstea divinității trebuiau să aibă loc cu ocazia recoltei, adică în cursul uneia din lunile de toamnă. Se poate presupune, fără teamă de a greși, că poetul urma să se ocupe cu sanctuarul de la Sulmona și de cultele riturilor și serbările legate de el, pentru a arăta credințele pământului natal, într-una din cărțile VII—XII din *Faste*, a căror elaborare a fost întreruptă, după cum se știe, de plecarea sa în exil. Aceasta, cu atât mai mult, cu cât romanii obișnuiau să sacrifice lui Hercules un taur sau o junincă în ziua de 12 august. Această ipoteză ar fi, în același timp, și o explicație a tăcerii pe care Ovidiu a păstrat-o în cele șase cărți ale *Fastelor*, care se ocupă cu serbările din primele șase luni ale anului.

Săpăturile arheologice efectuate la poalele muntelui Morrone, sub impulsul și pentru confirmarea unor tradiții populare multisekulare, au dovedit, încă de la încheierea primei campanii, că ruinele presupusei „Villa d'Ovidio“ nu au nici o legătură, nu numai cu poetul nostru, dar nici măcar cu o reședință rurală a vreunui locuitor înstărit din Sulmona.

Cu toate acestea, rezultatele cercetărilor au pus în lumină alte aspecte nu mai puțin importante pentru știința istorică.

Ceea ce ne interesează este însă dacă această infirmare a datelor tradiției va avea vreo consecință asupra perpetuării ei de acum înainte, dacă numele de „Villa d'Ovidio“, dat acestor ruine, va mai dăinui mult timp. Până acum, în cei zece ani ce s-au scurs de la răsturnarea datelor tradiției, nu s-a produs nici o schimbare. Și cu ocazia unei recente vizite făcute la Sulmona mi-am format convingerea fermă că numele poetului va rămâne încă multă vreme legat de aceste ruine, deoarece tradiția este prea puternică pentru a putea fi smulsă atât de ușor.

¹⁴ *Amores*, II, 16, v. 7—8.

„LA VILLA D'OVIDIO“ À SULMONE

Résumé

L'auteur commence par présenter les traditions locales de Sulmone, concernant les soi-disant propriétés rurales du poète et de sa famille. On présente ensuite les ruines d'une construction romaine sur le versant du mont Morrone, considérée selon la tradition locale comme étant la résidence campagnarde du poète — „La villa d'Ovidio“.

L'exploration de ces ruines a commencé en 1957.

La construction comporte une série de terrasses (fig. 1) creusées sur le versant de la montagne et reliées entre elles par des escaliers monumentaux (fig. 2).

Les fouilles, dirigées par le prof. Valerio Cianfarani, ont prouvé qu'il existe à cet endroit un ancien lieu de culte, autochtone, des Pélines. Tout d'abord, on estima que ce lieu de culte appartenait à la divinité Pélina, mais la découverte ultérieure d'un autel en bronze orné et d'une statuette de bronze représentant Hercule, aussi bien que d'un pavement en mosaïque, orné de dauphins, ont prouvé que la divinité protectrice vénérée en ce lieu n'était pas Pélina, mais Hercule.

Les fouilles effectuées au pied de la montagne Morrone ont prouvé que les ruines de la soi-disant „Villa d'Ovidio“ n'ont aucun rapport, non seulement avec le poète, mais même avec une résidence rurale de quelque habitant aisé de Sulmone.

Fig. 1. Vue d'ensemble des ruines de la „Villa d'Ovidio“, avant que les fouilles eussent commencé.

Fig. 2. La partie inférieure des escaliers monumentaux.

Fig. 3. Le long mur d'appui et une vue partielle de la première terrasse.

Fig. 4. Vue d'ensemble des ainsi nommées „boteghe“ de la première terrasse.

Fig. 5. L'enceinte du temple d'Hercule.

„DAS LANDHAUS DES OVID“ VON SULMONA

Zusammenfassung

Einführend stellt der Verfasser die örtlichen Überlieferungen aus Sulmona dar, die sich auf die vermutlichen ländlichen Besitztümer des Dichters und seiner Familie beziehen. Es werden dann die Ruinen dargestellt, die einem römischen Bau auf dem Abhang des Berges Morrone gehört haben und die in der örtlichen Überlieferung als Sommersitz des Dichters, als „Villa des Ovid“ gelten.

Die Untersuchungen dieser Ruinen wurden im Jahre 1957 begonnen. Der Bau besteht aus einer Reihe Terrassen (Abb. 1), die in den Abhang des Berges eingeschnitten und untereinander durch monumentale Treppen verbunden sind (Abb. 2).

Die unter der Leitung von Professor Valerio Cianfarani vorgenommenen Grabungen, haben erwiesen, daß es an der betreffenden Stelle einen alten, autochthonen Kultusort der Peligner gibt. Ursprünglich wurde dieser Kultusort als der

Gottheit Pelina angehörig betrachtet. Als später ein verzierter Bronzealtar und eine Bronzestatue, die Herkules darstellt, zutage kam, so wie eine mit Delphinen verzierte Mosaikpflasterung, gelangte man zu dem Schluß, daß die Gottheit, die an dieser Stelle verehrt wurde nicht Pelina sondern Herkules war.

Die Grabungen, die am Fuße des Berges durchgeführt wurden, haben erwiesen, daß die Ruinen des vermutlichen Landhauses „Villa d'Ovidio“ nicht nur mit dem Dichter in keinerlei Beziehung stehen, sondern mit keinem wohlhabenden Einwohner von Sulmona.

Bild 1. — Gesamtansicht der Ruinen der „Villa d'Ovidio“, vor dem Beginn der Grabungsarbeiten.

Bild 2. — Unterer Absatz der monumentalen Treppen.

Bild 3. — Die lange Stützmauer und Teilansicht der ersten Terrasse.

Bild 4. — Gesamtansicht der sogenannten „Botteghe“ auf der ersten Terrasse.

Bild 5. — Innenmauer des Herkulestempels.